

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

**Факультет № 6
Кафедра соціології та психології**

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

**з навчальної дисципліни «Історія психології»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти**

053 Психологія (практична психологія)

Тема № 2 «Міфологічна психологія»

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 р. № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 р. № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 р. №7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (протокол від 15.08.2023 № 8)

Розробник: завідувачка кафедри соціології та психології , професор, доктор психологічних наук Євдокімова О.О.

Рецензенти:

Начальник кафедри психології та педагогіки гуманітарного факультету Національної академії Національної гвардії України, кандидат психологічних наук, доцент Станіслав Ларіонов.

Завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, доктор історичних наук, професор Греченко В.А.

«Міфологічна психологія»

План:

1. Міфологічне мислення.
2. Міфологічні уявлення про світ.
3. Анімізм. Тотемізм. Метемпсихоз.
4. Іслам, буддизм, синтоїзм.
5. Християнство як система світосприйняття.
6. Психологічні уявлення давніх слов'ян .

Рекомендована література:

1. Євдокімова О.О. Історія психології: навчальний посібник. Харків: Константа, 2020. 320 с. <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/6521>
2. Історія психології : курс лекцій: навчальний посібник / уклад. Н. В. Гриньова. Умань: Візаві, 2012. 209 с.
3. Історія психології: від античності до початку XX століття : навч. посібник. / Авт-уклад. О. П. Коханова, 2016. – НВП «Інтерсервіс». 235 с.
Історія психології: від античності до початку XX століття : навч. посібник /Авт-уклад. О.П. Коханова, 2016. НВП «Інтерсервіс». 235 с.
https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/16139/1/O_Kokhanova_IP_IL.pdf
5. Ковальчук З. Я. Історія психології: курс лекцій. Частина 2: для студентів спеціальностей «Психологія», «Практична психологія» Львів: ЛьвДУВС, 2013. 344 с.
<http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/851/1/%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F%20%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%97%20%D1%87.2.pdf>
6. Роменець В.А. Історія психології: Стародавній світ. Середні віки. Відродження: навч. посіб. Київ : Либідь, 2005. 916с.
<http://librarium.freehostia.com/human/psychologija/11/istoriya-psihologii-starodavniy-svit-romenecy.html>

Питання на семінар:

1. Міфологічне мислення.
2. Міфологічні уявлення про світ.
3. Анімізм. Тотемізм. Метемпсихоз.
4. Іслам, буддизм, синтоїзм.
5. Християнство як система світосприйняття.
6. Психологічні уявлення давніх слов'ян .
7. Психологічна думка у Стародавньому Єгипті.

Питання на самостійну роботу:

1. Психологічні погляди стародавнього Сходу і Китаю.
2. Психологічні погляди стародавньої Японії та Індії.

Відчуття безсилля може виникати у будь-якої тварини у безвихідній для неї ситуації, але цього відчуття недостатньо для того, щоб під його впливом виникали будь-які уявлення. Для їх появи потрібно систематичне переживання стану безсилля,

незадоволеності, безнадійного прагнення до чогось кращого. Такий психологічний стан може з'явитися тільки у людини на певній стадії її розвитку. Тільки тоді, коли в полі її розумового зору опиняться будь-які недосяжні цілі, створюється та науково-психологічна напруга, яка здатна паралізувати почуття реальності, знецінити його і стимулювати роботу невідконтрольної фантазії у напрямку, що веде до появи примар.

На певному етапі суспільного розвитку первісної людини у неї формується почуття незадоволеності своїм становищем, вона намагається знайти йому будь-яке пояснення.

Основною психологічною умовою, яка зробила можливим виникнення перших абстрактних, а саме релігійних уявлень, був розвиток уяви до такої степені, яка дозволила їй відірватися від емпіричної реальності і будувати загальні уявлення, що переходять у поняття. До того часу, коли свідомості людині доступні лише одиничні уявлення, вони прив'язані до конкретної, чуттєво реальності, яка сприймається, і не можуть створювати абстрактні побудови. Тому розвиток від чуттєвого пізнання до мислення поняттями мав прогресивне значення.

Розвиток уяви, що був умовою розумового прогресу людства, мав і негативну сторону. Вона полягала в тому, що виникла можливість появи у свідомості людей не тільки фантазійного, але й фантастичного елементу. Перше включає те, що взагалі стосується уяви, друге – що, під впливом негативних моментів буття, свідомість породжує примари і ілюзії, заставляє людину розглядати неможливе як можливе, робити грубі логічні помилки, довіряти більше роботі уяви, ніж практиці і логіці. Зрозуміло, що прогресивне значення розвитку уяви є порівняно сильнішим і важливішим зворотної сторони цього процесу.

Розвиток уяви у первісної людини проходив у межах властивого їй абсолютного сенсуалізму, тобто схильності повністю довіряти своїм відчуттям і враженням, не маючи можливості перевірити їх як життєвою практикою, так і роботою критичної думки. У свідомості первісної людини панував обумовлений абсолютним сенсуалізмом примітивний, наївний реалізм, в силу якого він сприймав за чисту монету всі свої відчуття і враження, в тому числі – ілюзії, галюцинації, сновидіння, кошмари.

Уява мала своїм матеріалом не тільки об'єктивні дані досвіду, адекватні реальному світу, але і суб'єктивні помилкові враження і відчуття. Здібність до абстрагування, яка посилюється в ході розвитку уяви, повинна була оперувати не тільки об'єктивно-істинним, але і ілюзорно-емпіричним матеріалом.

Відволікаючись за допомогою абстракції від емпіричної реальності, свідомість первісної людини отримала можливість конструювати уявлення про явища і закономірності, які не спостерігаються і не сприймаються органами відчуттів. Матеріалом для таких уявлень служили окремі сторони реальних речей і явищ, які відділялись від цілого. Але на відміну від того, як це проходить у логічному мисленні, тут абстраговані сторони реальних явищ відбивались у свідомості не як поняття, а як уявлення, причому, – персоніфіковані, уособлені.

Прагнення до уособлення властиве людській свідомості на різних ступенях її розвитку. В умовах дисциплінованого логічного мислення воно може проявлятися лише у певних межах, причому умовний характер цього уособлення усвідомлюється людиною. У первісній свідомості намагання до уособлення отримує повну волю і реалізується в образах та уявленнях, які виражають у персоніфікованому вигляді окремі риси і сторони оточуючих людину явищ.

Змістом уособлення є уподібнення первісною людиною з нею самою всіх явищ, з якими їй доводиться стикатися. Вона уявляє собі неприродні істоти у надзвичайно різноманітному зовнішньому вигляді, але завжди її власним психічним життям, своїми відчуттями, логікою власної поведінки і роздумів.

Відомо, що якщо людина володіє недостатньою інформацією про певний об'єкт за аналогією з іншими об'єктами, щодо яких вона володіє більш багатою і змістовною інформацією, то судження за аналогією має право на існування і у багатьох випадках дає плідні результати. У первісній свідомості вони нерідко призводять до помилок, тому що йдуть стихійним шляхом.

Первісна людина була дуже обмежена в інформації про оточуючі її речі й явища, пояснювала їх за аналогією. Положення ускладнювалося ще й тим, що її незнання поширювалося на різні галузі знань, а отже сфера, з якої можна брати матеріал для аналогій, була надзвичайно вузькою.

Первісна людина не відокремлювала себе із природи. Пройшло багато часу, поки вона почала приміряти до себе і до об'єктивного світу різні мірки. Це «не виокремлення» себе із природи рівнозначне «не виокремленню» природи із себе. Первісна людина не себе пояснювала, виходячи із знання природи (таких знань у неї було дуже мало), а навпаки, природу роз'яснювала на ґрунті того, що вона знала про себе.

До основних форм первісних вірувань та мислення належать **фетишизм, тотемізм, магію, анімізм.**

Фетишизм – шанобливе ставлення до різних об'єктів дійсності, яким люди приписували надприродні властивості, здатність допомагати, лікувати, берегти від ворогів тощо.

Тотемізм – віра в існування надприродних зв'язків, родинних зв'язків між спільнотами людей і певним видом тварин або рослин (totam на мові одного з північноамериканських племен означає – «його рід»).

Магія (від грецького μαγία – чарівництво, чаклунство) – сукупність вірувань і обрядів, в основі яких лежить віра у можливість впливати на людей, предмети і явища навколишнього світу надприродним шляхом.

Анімізм (лат. Anima – душа) – це віра в «духовні» сутності, які знаходяться в предметах або існують окремо від них. Введене поняття в науку англійським вченим Тайлором, який вважав віру у відокремлених від тіла духів давнішою основою виникнення релігії, створеної «дикарем-філософом» у результаті міркувань над причинами сновидінь, смерті тощо. У відповідності з характерним для архаїчних вірувань антропоморфізмом (наділення явищ оточуючого світу властивостями людини), духи персонікували природні явища (вітер, грім, блискавку тощо), і об'єкти природи (дерева, джерела тощо), наділяючи власною волею, здібністю шкодити людям. Духи не протиставлялись цим об'єктам (як їх духовні сутності). Дух міг ототожнюватися з фетишем, гинути разом зі своїм місцем перебування. Душа людини втілювалась у важливих процесах життєдіяльності організму (дихання), його органах (серце, голова). Для первісної свідомості істотним було протистояння видимого («свого», освоєного) та невидимого (потойбічного світу духів), живого і мертвого, але не тілесного і безтілесного, одуховленого і неодуховленого.

Міфи – перекази, легенди, розповіді про діяння богів і героїв, за якими були фантастичні уявлення про світ, про керування ним богами і духами. У первісній міфології, як правило, розповідалось про картину світу, про походження його елементів.

Відокремлення від ритуалів приводять до перетворення міфів у казки. До древніх міфів належать і органічні форми героїчного епосу. В історичні часи міфи широко використовуються як елементи поетичної мови у широкому сенсі.

Вагомою фундаментальною категорією міфів є міфи етнологічні і космологічні, які описують створення світу, походження людей і тварин (іноді у зв'язку з тотемічними уявленнями), особливостями рельєфу, різних звичаїв і обрядів тощо. Процес створення світу часто уявлявся як перетворення хаосу у космосі шляхом поступового упорядкування, яке супроводжувалось боротьбою богів або героїв з демонічними силами. Формування космосу, як правило, передбачало відділення неба від землі, виділення суші із первинного океану, появу трискладової структури (світи небесний, земний, підземний), в центрі якої іноді містилося світове дерево.

За декілька тисячоліть до нашої ери на Сході склалися великі цивілізації: єгипетська, індійська, китайська тощо, в надрах яких почався рух ідей, який привів до сучасного наукового знання. Підґрунтям цього руху служив відносно великий рівень виробничої діяльності, матеріальної культури. Розвиток виробничих сил призвів до розшарування суспільства, виникнення рабовласницьких держав. В них панувала релігійна ідеологія, невід'ємним компонентом якої було безсмертя душі, здатної покидати тіло, мандрувати, переміщуватися на інший бік видимого світу.

Разом з тим, джерела, які дійшли до нас, загартували не тільки релігійні погляди на психічну діяльність. Вони містять і паростки природно-наукового знання про неї.

Своєю передумовою це знання мало загальне уявлення про те, що живе тіло перебуває у залежності до зовнішньої природи, а діяльність душі у свою чергу, – від життя тіла.

В середині теолого-міфологічного способу пояснення речей формувалися уявленнями, які вступали з ним у протиріччя. Йде процес раціоналізації міфів, суб'єктоподібні сили поступово ставали безособовими. Застарілі імена набували нового змісту. І хоча божество залишалось верховним владикою, його вплив на людське життя залишався все більш опосередкованим.

Це, зокрема, можна відслідкувати з опису механізму психічної діяльності у єгипетській «Пам'ятці мемфіської теології» (кінець IV тисячоліття до н.е.). Відповідно цьому твору, будівничим всього існуючого, архітектором Всесвіту є бог Птах. Що б люди не думали та про що б не говорили, їх серцем і мовою володіє він. Володіє завдяки системі тілесних органів. Значення органів відчуттів, наприклад, було таким: боги «створили зір очей, слух, дихання носу, щоб давали вони повідомлення серцю». Щодо ролі серця, то воно «будь-якій свідомості дає можливість прорости». Інакше кажучи, вже в цьому древньому папірусі сформувався висновок про те, що умовою «будь-якої свідомості» є діяльність центрального тілесного органу.

Для відкриття співвідношення «периферія – центр» щодо пізнавальної діяльності людини вимагалась висока степінь узагальнення емпіричного матеріалу. Не менш важливим з точки зору природно-наукового розуміння психіки був і висловлений у цьому ж творі погляд на слово. Слово сприймалось древньою свідомістю як «двійник» мовлення, володіння яким прирівнювалось до володіння предметом, його вважали засобом логічного впливу.

Але у «Пам'ятці мемфіської теології» ми зустрічаємо дещо інше. Там стверджується: «Язык повторює те, що задумане серцем». Породження языка лише повторює те, що породжується тим самим тілесним органом, куди сходяться повідомлення від органів відчуттів і де «проростає свідомість». На думку древнього

автора так створені були всі праці, всі твори мистецтва тощо. Створені вони були Птахом, але свої плани він реалізовував за допомогою тіла, діючого в силу власної будови. У цій будові периферичні органи поєднані з центральним, з якого виходить свідомість і мова.

Так народжувались погляди, які, залишаючись в межах теологічного світогляду, створювали всередині його безперспективні для наукової думки окремі ділянки причинного розуміння. Таке розуміння не могло мати тоді іншої опори, окрім досягнень древньосхідної медицини. Але великою перешкодою для її розвитку були релігійні забобони, які забороняли анатомізувати тіло. Схема організму виглядала фантастичною і передавалася у такому вигляді від покоління до покоління.

У всіх країнах Сходу (а потім у Древній Греції) вирішального значення набув кровообіг, і основою життя вважалося два начала: рідина крові та повітря. Людина розглядалась у древньоєгипетських медичних папірусах як «істота, яка перебуває в одуховленій пневмі».

У китайських медичних джерелах «Книга про внутрішнє», основний текст, який дійшов до нас з III століття до н.е., головним органом, «князем тіла», також вважається серце, а за життєву основу береться повітроподібне начало – «ці». Змішуючись в організмі із іншими складовими частинами, «ці» поряд з фізіологічними виконує і психічні функції. Воно передає людині дар мови і «рухає думками». Якщо думки локалізувались у серці, то почуття – у печінці.

На думку медиків Древньої Індії головний орган психічної діяльності також міститься в серці. Лише потім поряд з «серцецентрованою» з'являється «мозкоцентрована» схема.

Від медиків йде вчення і про темпераменти. Воно показувало стихійне розуміння причин індивідуальних відмінностей між людьми. Обґрунтування цих відмінностей гуморальними особливостями впливало із вчення про елементи тіла. За основу темпераменту індійські і китайські лікарі брали три елементи: повітряне начало (у китайців ці), жовч (іноді кров) і слиз. Відповідно люди поділялись у залежності від переваги одного із елементів на декілька типів.

Китайські лікарі виділяли наступні типи людей:

1. З перевагою жовчі (або крові): відмінні особливості такої людини, яку порівнювали з тигром, - сила і хоробрість.
2. З перевагою ці: така людина неврівноважена, рухома, часто переходить від сміху до плачу, за манерою поведінки схожа на мавпу.
3. З перевагою слизу: малорухомий тип.

Хоча розвиток природничо-наукових знань про людський організм обмежувався різними релігійно-моральними заборонами, раціональне пояснення психофізіологічних явищ пробивало собі шлях. Його виразні уявлення про повітря, що безпосередньо поєднує живе з середовищем, як носія душевних процесів; ідея про залежність душі від життя тіла; пояснення властивостей цього тіла (в т.ч. і психічного), суміші у ньому природних елементів.

Соціальні запити обумовили появу філософських шкіл, хоч і тісно пов'язаних з релігією, але разом з тим, у них обговорювались раціональні, логічно корінні проблеми людського існування та її ставлення до світу в цілому.

Ці школи виходили з уявлень, що попередньо склалися, трансформуючи їх відповідно новим умовам. Для Індії вихідними стали тексти Вед (друге тисячоліття до н.е.), завершенням яких вважались Упанішади (б. 1000 р. до н.е.). Загадкова мова Вед відкривала широкий простір для полярно різних інтерпретацій. Проблема душі

обговорювалась, насамперед, як етична з точки зору правильної поведінки, вдосконалення особистості, досягнення блаженства. Загальноприйнятими були догми про перенесення душ, винагородження і кару.

У цьому плані склався основний зміст сформованих у VI ст. до н.е. релігійних вчень джайнізму і буддизму. Вирішуючи етичні проблеми, обидва напрямки відбивали певні погляди на душевні явища у їх відношенні до тілесного. Джайнізм вважав тіло джерелом несвободи душі. Буддизм не сприймав душу як особливу сутність: психічне – потік неповторних миттєвостей, що змінюють стани один одного.

Школи, які виникли пізніше (Санкх'я, Веданта, Йога, Міманса, Неля, Вайшешика) також підпорядковували вивчення душі метафізико-етичним завданням.

Веданта розвивала суб'єктивно-ідеалістичні тенденції Упанішад. Справжнє «Я» – це не тлінне тіло, не суб'єкт як носій вражень у стані неспання або у сні, а особлива інтуїтивна свідомість. У ній суб'єкт і об'єкт, зовнішнє і внутрішнє не відрізняються. Це Атман, який тотожний Брахману – безкінечне підґрунтя світу. Індивідуальна душа відрізняється від Атмана. Її божественна природа прихована за потоком чуттєвих сприйняття і тілесних прагнень. Шляхом пізнання і суворої моральної дисципліни вона виключає їх, стає ідентичною Брахману.

Інша школа – **Йога** – вчила, що для досягнення справжнього пізнання необхідно вгамувати всі види психічної діяльності, що його ускладнюють. Йога виробила систему прийомів (т.зв. восьмирічний шлях), який включав спочатку регуляцію тілесних функцій (поза, дихання тощо), а потім і внутрішніх психічних актів – уваги і мислення. Прагнення вирішити етико-психологічні проблеми визначило живий інтерес до психології індивіда. Розроблялись спеціальні прийоми розчленування психічних станів і навіть управління ними.

Етичною спрямованістю відрізнялись також і школи, що склались приблизно в середині першого тисячоліття до н.е. в Китаї. Засновниками цих шкіл вважаються Лао-цзи, Конфуцій і Мо-цзи.

Лао-цзи (кінець IV – початок V ст. до н.е.) приписується створення книги “дао де цзин” – видатної пам'ятки світової філософії. В ній натурфілософський погляд на буття, який бере початок з древнього поняття дао (“дао” – це шлях, дорога), відноситься до важливих категорій древньокитайського мислення. В уявленні про нього закарбувалась ідея всезагальної закономірності, яка править землею і небом, усім, що коїться в світі), поєднується з постулатами, які приписують людині певний спосіб поведінки щодо дао, а саме не діяння.

Якщо даосизм вимагав досягнути шлях світового процесу з метою слідувати йому, то інша течія китайської філософсько-релігійної думки – **конфуціанство** – мала спрямованість на роздуми про традиції, звичаї, мораль. Дао для неї – це сила, яка діє у моральному спілкуванні людей, у поведінці правителів та історії держави. Конфуціанством була поставлена проблема співвідношення вродженого і набутого у людській психіці. Засновник школи **Конфуцій (551-479 до н.е.)** вчив, що знання і психічні якості є вродженими. Людина від природи добра, псують її зовнішні обставини. Отже, потрібно долати їх шкідливий вплив, виховувати здібності до самозаглиблення і внутрішнього самовдосконалення. Цю точку зору відстоював послідовник Конфуція **Мен-цзи (б. 372-289 до н.е.)**.

Але у конфуціанстві виникла і інша течія, представлена **Сюнь-цзи (б. 298-238 до н.е.)**. Заперечуючи вродженість таких позитивних моральних якостей, як співчутливість, скромність та інші, він вважав, що людина за власною природою зла,

а доброта – навпаки – продукт виховання. Якби було б по-іншому, то навіщо людей виховувати. Для чого бажати те, що маєш? Характер людини подібний посудині, яку майстер перетворив у глину.

Етико-релігійний ідеал школи **Мо-цзи (б. 480-400 р. до н.е.)** відрізнявся від містичних тенденцій даосизму, конфуціанського самозаглиблення, яким протиставлявся активний вплив на життя.

Психологія пізнання. В основі ряду індійських теорій розумової діяльності знаходиться ідея нерозривного зв'язку органу пізнання з його об'єктом. Ці теорії розглядали декілька форм зв'язку відчущуючого органу з його об'єктом. Крім звичайних форм зв'язку вивчались незвичайні. Так, **ньяїки** виділяли: а) спілкування із всіма індивідуальними об'єктами даного класу; б) спілкування з об'єктом через його образ, який оживає в пам'яті; в) спілкування з минулими і майбутніми об'єктами, які викликаються у пам'яті шляхом заглибленого розмірковування.

Перший спосіб тлумачиться як споглядання загального, другий – асоціація (наприклад, зорове сприйняття сандалового дерева викликає “спілкування” з його запахом). Остання форма розглядалась як йогівське сприйняття. Пізнавальний акт розумівся як такий, що невіддільний від об'єкта, на який він спрямований. Вважалося, що пізнаюче може з'явитися тільки разом з пізнаваним.

В індійській літературі віддавна розрізнялись дві форми сприйняття: невизначене (нирвикалпа) і визначене (савикалпа). Перше – чисто сенсорне, що дає безпосереднє враження предмету від його контакту з органом, друге – розчленоване, втілене у мовних структурах. **Аувайте – Веданта** розуміла під невизначеним сприйняттям хаотичну масу чуттєвих вражень, в яких немає ні індивідуального, ні загального. Сприйняття стає визначеним завдяки розумінню. Поняття, згідно одного із головних коментарів Веданти, Шапкарє (кінець VIII – початок IX ст.) – це архетипи, за образом яких копіюється чуттєвий світ.

Буддисти стверджували, що визначене сприйняття – це вже не сприйняття, тому що пошкоджено впливом інтелекту. Слово, як довільний знак багатьох об'єктів, викривлює образ, перешкоджає спогляданню речі в її неповторності.

Ряд представників школи **Міманси** критикували і ведантистів і буддистів, стверджуючи, що невизначене сприйняття має два аспекти – родовий і специфічний, які ще не представлені в ньому розчленовано. Родова ознака властива багатьом індивідуальним об'єктам, специфічна – тільки даному. При невизначеному сприйнятті об'єкт не може бути усвідомлений у своїй одиницності, тому що для цього необхідно розмежувати його від інших. Але він не може бути усвідомлений і під родовим аспектом, тому що для цього він має бути об'єднаний з іншими. Це досягається лише завдяки мові, яка розділяє те, що властиве речам самим по собі.

В античній психології, як ми далі це побачимо, також йшов пошук перехідних моментів від сприйняття до мислення. Але тут центром аналізу були уявлення, тобто образи, що зберігались після впливу предмету на органи почуттів. В індійській психології основна увага надавалась сприйняттю як такому, різним перетворенням всередині чуттєвого образу.

Велике місце у психологічних вченнях індусів займали проблеми ілюзії сприйняття, галюцинацій, сновидінь, а також можливостей особливого, надчуттєвого сприйняття, що вивчалось Йогою. Деякі буддійські філософи виходили з того, що не існує нічого, крім серії безпосередньо переживаючи образів. Тим самим відмінність реального і ілюзорного сприйняття по суті втрачало смисл.

Але це були зовсім не пануючі і тим більш не одиничні уявлення індусів про ілюзорно-галюцинаційні явища. Містичним поглядам протистояли природничо-наукові. Реальність або ілюзорність образу, як вчив **Бхатта** – один із відомих філософів школи Міманса, має визначитись, виходячи із характеру відношень між органом і зовнішнім об'єктом. Якщо ці відношення з будь-яких причин перекручуються, сприйняття стає ілюзорним. Причини розладу можуть бути або периферичні (органи почуттів), або центральні (манас). При неправильному функціонуванні манаса образи пам'яті проєктуються у зовнішній світ. Тоді виникають галюцинації. Сновидіння є також нічим іншим, як свого роду галюцинації, які представляють оживлення підсвідомих вражень, викликаних попередніми сприйняттями.

Проблема перехідних моментів у динаміці психічного життя представляла для індійських філософів незрівнянно більший інтерес, на відміну від західноєвропейських. Ні в кого, мабуть, поняття «Я» в його різних формах не було до нового часу предметом дуже прискіпливого аналізу, як у індусів. Це було безпосередньо пов'язано з їх релігійно-метафізичними пошуками. Але разом з тим були спроби розібратися в досить реальних проблемах: як можливе пізнання суб'єктом діяльності власного розуму; чи усвідомлюється при сприйнятті тільки його об'єкт або також сам психічний акт, чи тотожна свідомість самосвідомості, чи досягається «Я» безпосередньо або через його проявлення у мисленні, почутті тощо.

Якщо при вивченні сприйняття, пам'яті, мови індійські школи будували свої узагальнення і вели дискусії на ґрунті реального спостереження та емпіричного знання, то складна проблема свідомості і самосвідомості, до якої не було інших підходів, крім самоспостереження, відкривало широкий простір для помилок і спекуляцій.

Матеріалістичні теорії. В Індії вчення Локаяти (гарванів) у боротьбі з містикою взагалі не сприймало поняття «Я» як самостійну сутність. Аргументація гарванів полягала в тому, що органи відчуттів нам нічого не кажуть про це «Я», а побічне знання, отримане шляхом висновків, не може бути достовірним. Свідомість – побічний продукт чотирьох основних елементів природи.

Відомо, що вчення гарванів розроблялось чотирма школами. Одні ототожнювали свідомість з організмом в цілому, інші – з життєвою силою (мабуть, малося на увазі загальнобіологічне начало), треті – з діяльністю органів відчуттів, четверті – з монасом, тобто з психічним у широкому сенсі слова.

Чарвани були одними із перших в історії психології борцями з принципом субстанціональності свідомості.

В Китаї відомим представником матеріалізму був **Ван Чун (27- 104)** – автор полемічної праці “Критичні розмірковування”. Він виступав проти тих, хто, “пробуючи пізнати небо, виходить із людини”, тобто переносить на природу ознаки цілеспрямованої людської поведінки. Філософ доказував, що єдиним правильним є протилежний шлях. Закономірність природи – засіб пізнання людської психіки. Він виступав проти положення щодо вродженості знань, що мало і теоретичний, і практичний сенс, тому що деякі соціальні сили приписували собі особливі інтелектуальні якості.

Фань Джен (450-515) написав працю про знищення духу. Цей трактат, написаний у вигляді відповідей, захищав точку зору про те, що психіка, будучи функцією матеріального тіла, невіддільна від нього: “Тіло – це матерія духу; дух – це функція тіла... Назви різні, але сутність одна... Дух для матерій те ж, що гострота для

ножа... Природно, що без гостроти немає ножа, а без ножа немає гостроти. Ніхто не чув, щоб ніж зникав, а гострота залишалася. Чи можна припустити, що тіло вмирає, а дух продовжує існувати?”.

Між різними культурами віддавна проходив обмін матеріальними і духовними цінностями, але в наш час щодо багатьох ідей втрачена можливість вияснити, виникли вони на ґрунті даної культури, чи розвинули їх, будучи засвоєними від інших. Так, наприклад, уявлення про кровообіг як головний фактор тілесного і психічного життя розроблялась у Вавилоні, Єгипті, Китаї, Індії, Греції. Але кому належить пріоритет і які були шляхи передачі цього вчення (у тому випадку, якщо воно не виникло у одного народу незалежно від іншого), залишається невиясненим.

В інтелектуальній сфері усувається різниця між чуттєвою і розумовими формами пізнання і встановлюється практика так званого споглядального розмірковування (медитації), результатом якого є переживання цілісного буття (цілісність внутрішнього і зовнішнього), повна самозаглибленість. Практика споглядального розмірковування служить не стільки засобом пізнання світу, тому що одним із основних засобів перебудови психіки і психофізіології особливості – в якості конкретного методу особливо популярна йога. Стан повної задоволеності і самозаглибленості, абсолютної незалежності внутрішнього буття – позитивний еквівалент погашення бажань – є звільнення або нірвана.

Атман (санскр. – дихання, душа, я сам), в древньоіндійських релігійних висновках і наукових вченнях, що виходять від них, – всепроникаюче суб’єктивне духовне начало, “Я”, душа, – протипоставляється брахману як вищій об’єктивній реальності. В той же час співпадає з ним, тому що брахман усвідомлює себе і тим самим стає атманом. Звідси ідея тотожності атмана і брахмана в упанішадах.

Брахман – безособистісне абсолютне духовне начало, вища об’єктивна реальність, із якого виникає світ у всьому, що в ньому знаходиться. Разом з тим, все що є у світі, руйнується, розчиняється у Брахман, але сам він поза часом і простором, поза наслідково-причинними зв’язками, вільний від якостей і дій, безвідносний явищам (феноменального) світу, і не може виразитися в термінах бути в межах будь-якої логіки. Тому часто Брахман визначають як – немислимий, невидимий, нечутний, непізнаваний, незмінний, не проявлений, безначальний, безкінечний (ні це, ні це (na iti, na iti) тощо. Не пізнаваний звичайною свідомістю або різними раціональними конструкціями Брахман пізнається лише вищою релігійною інтуїцією, яка знаходиться в основі цілісного досвіду (анубхова).

Буддизм – 6,5 ст. до н.е. – світова релігія, засновником якої є індійський принц Сідхартка Гаутама, котрий отримав ім’я Будди.

Центральна проблема – проблема буття людини. Стрижнем змісту Буддизму є проповідь Будди про “чотири благородні істини”: існує страждання, причина страждання, звільнення від страждання, шлях, що веде до звільнення від страждань.

Страждання і звільнення постають у Буддизмі як різні етапи єдиного буття: страждання – стан буття проявленого, звільнення – непроявленого.

Психологічно страждання визначається у буддизмі як очікування невдач і втрат, як переживання, хвилювання взагалі, в основі якого знаходиться почуття страху, яке невіддільне від присутньої надії. В сутності страждання тотожне бажанню задоволення, і в кінцевому результаті просто будь-якому внутрішньому руху і сприймається не як будь-яке порушення начального блага, а як органічне, властиве життю явище. Смерть внаслідок прийняття буддистських концепцій безкінечних перероджень, не змінює характеру цього переживання, поглиблює його,

перетворюючи у невідворотне і безкінечне. Космічне страждання розкривається у буддизмі як безкінечне “хвилювання” (поява, зникнення, і знову поява) вічних і незмінних елементів безособового життєвого процесу, спалахів життєвої енергії. Це “хвилювання” викликається відсутністю справжньої реальності “Я” і світу.

Звільнення буддизм представляє насамперед як знищення бажань, точніше угамування їх пристрастей. Буддизм принципом так званого «середнього шляху» рекомендує запобігати крайнощам – як потягу до чуттєвого задоволення, так і придушенню цього потягу. У морально-емоційній сфері пануючого у буддизмі є концепція терпимості і “відносності”, з позицій якої моральні приписи не мають обов’язково виконуватись і можуть бути порушені (відсутність поняття відповідальності і вини як чогось абсолютного, чіткої межі між ідеалами релігійної і світської моралі).

Йога – поєднання, участь, порядок, а також глибоке мислення, споглядання, комплекс прийомів для досягнення особливого духовного стану. Логічна техніка в її пов’язаних один з одним аспектах – самообмеження (аскетизм) і входження у стан споглядання (медитація) – поділяється всіма напрямками древньоіндійської думки.

Оригінальним здобутком Йоги є розроблений нею практичний шлях до звільнення через систематичне тренування тіла і душі (внутрішня зосередженість через безпосереднє бачення, або переживання). Згідно Йоги, вільна душа зв’язана з фізичним тілом і т.зв. тонким тілом (почуття, розум, емпіричне “Я”, інтелект). “Я” – це чиста свідомість, але вона схильна ототожнювати себе з модифікаціями розуму. Йога означає закінчення цієї залежності, звільнення “Я”. Розвивається теорія модифікацій розуму, яка залежить від співвідношення складових частин мислення – сатви, яка є основою задоволення і джерелом позитивних емоцій; раужася, стимулюючого елементу (в т.ч., що приводять у рух) і породжують страждання; тамаса – пасивного, негативного початку, який породжує апатію, байдужість; п’тьму, аморфність тощо, і визначаючих п’ять рівнів духовного життя: 1) розсіяний стан, коли розум іде від одного об’єкта до іншого; 2) притуплений стан розуму, наприклад у сні; 3) відносно спокійний стан; 4) зосередження розуму на одному об’єкті; 5) зупинка будь-якої діяльності розуму. Перші три стани несумісні з Йогою, два останні – відкривають шлях до неї, тому що очищають розум.

Йога передбачає три шляхи до звільнення в залежності від особливостей того, хто вступає на цей шлях: шлях пізнання; емоційне залучення до божества; шлях активної дії. Йога розробила цілу систему послідовного очищення і просвітлення розуму: приборкання; етична культура, яка проявляється у виробленні моральних настанов; вироблення стійкого положення; дисципліна тіла; регуляція дихання; ізоляція почуттів, увага; розмірковування; зосередженість. Послідовне застосування цих засобів веде до досягнення обох видів Йоги: свого роду екстаз споглядання, коли розум повністю входить в об’єкт, приймає його форму і дозволяє усвідомити об’єкт мислення у всій його повноті і якості та т.зв. нульовий екстаз, зупинка всіх модифікацій розуму і психічних процесів, коли нічого не пізнається і не мислиться.

Обидва типи Йоги створюють Йогу зосередження. Правила етичної поведінки формуються Йогою у відповідності з вісьмома логічними засобами. Так, приборкання означає ненанесення шкоди всьому живому; притуплений стан розуму – правдивість в словах і думках; відносно спокійний стан – не злодійство; зосередження мислення на одному об’єкті – стримування почуттів, бажань, прагнень; зупинка будь-якої діяльності – безкорисливість тощо.

Карма (санскр. – дія, діло, жереб). У широкому сенсі – це загальна сума здійснених живою істотою вчинків та їх наслідків, які визначають характер його нового народження, тобто подальшого існування; у вузькому сенсі – вплив вчинених дій на характер сьогодишнього і наступного існування. В обох випадках Карма виступає як невидима сила, при чому, лише загальний принцип її дії представляється ясним, внутрішній механізм – скритим. Карма визначає не тільки благополучні або неблагополучні умови існування (здоров'я – хвороба, багатство – бідність, щастя – нещастя, а також стать, строк життя, соціальний статус тощо), але у кінцевому рахунку – прогрес або регрес щодо головної мети людини: звільнення від пут “профанічного існування” і підпорядкування законам причинно-наслідкових зв'язків і залежності взагалі, зокрема, вказує шлях із кола безкінечних перероджень.

Разом із концепцією санкарм представляє собою спробу замінити уявлення про божественну обумовленість морального порядку ідеєю природного, космічного, морального світооблаштування, підкреслюючи роль моральної активності особистості (активне вольове зусилля особистості стає вихідною крапкою нового розвитку). Обумовленість сьогодишнього і майбутнього існування має характер моральної відплати за скоєне (а не впливам невідворотних божественних або космічних сил). Відрізняється Карма від поняття долі або року в античному світогляді.

Конфуціанство – “жу цзя” (школа вчених книжників).

Вихідною для Конфуціанства можна вважати концепцію “неба” і “небесного веління” (наказу, тобто долі). “Небо” – це як і частина природи, так і вища духовна сила, яка визначає природу і людину (“Життя і смерть визначається долею, багатство і знатність залежать від неба”). Людина, наділена небом, визначається певними етичними якостями, має діяти у відповідності з ними і вдосконалювати їх за допомогою навчання. Мета Конфуціанства – вдосконалення – досягнення рівня “благородного мужа”, доброго і справедливого щодо народу, який шанує старших і вищих. Центральне місце в Конфуціанстві займає концепція жань (людяність) – закон ідеальних стосунків між людьми в родині, суспільстві, державі, у відповідності з принципом “Чого не бажаєш собі, того не роби іншим”.

Після смерті Конфуція Конфуціанство розпалося на вісім шкіл, основні: ідеалістична школа Мен-цзи і матеріалістична Сюнь-цзи.

Мен-цзи – тези про те, що від природи людина є доброю. Звідси випливало вроджене знання добра і здібність творити його, виникнення зла в людині в результаті відхилення від власної природи, скоєння помилок або нездатності відгородити себе від шкідливого зовнішнього впливу, необхідність повного розкриття істинної природи людини.

Сюнь-цзи виходив із концепції ці – першоматерії або матеріальної сили, яка володіє двома формами: інь і ян, світ існує і розвивається у згоді з природними пізнаними закономірностями; небо – активний природний елемент світу, воно не управляє людиною, а навпаки, може бути підпорядковано ним і використане в інтересах людей. Від людини, як частини природи, залежить щастя і нещастя, багатство і бідність, здоров'я і хвороба, порядок і смуток. Людина за природою зла, народжується з бажанням збагачуватися, на неї необхідно впливати за допомогою виховання.

Чарвани як різновид локаяти, заперечує як традиційні брахмансько-ведейські принципи – існування бога – абсолюта і душі (брахмана і атмана), закон карми як основу моральності законодавчості існуючого. Вважаючи істинним лише те, що

можна збагнути за допомогою безпосереднього сприйняття, Чарвани стверджує тільки існування цього світу і вважає єдиною реальністю матерії. Визнається наявність чотирьох елементів: землі, води, вогню, повітря, із спонтанного поєднання яких створюється все. Одночасно Чарвани підкреслює висунуті ще локаятаю принципи індивідуальної природи кожної речі.

Чарвани бачить в поняттях добра і зла ілюзію, створену людською уявою, реальне тільки страждання і насолода.

Локаята (від санскр. – лока – (цей) світ, те що йде із цього світу).

Суттєвим є тільки те, що сприймається органами відчуттів. Звідси заперечення Локаяти бога і душі (зокрема брахмана і атмана), Раю та Пекла, взагалі будь-якого іншого світу, визнання існуючим тільки чуттєво-сприймаючого матеріального світу і його законів. Особливістю Локаяти є утвердження наявності індивідуальної природи кожної речі, яка визначає її будову і долю. Все, що впливає на річ, не в змозі змінити хід її існування.